

УКРАЇНЬСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ЯК СПРАВА ВСЬОГО ЖИТТЯ

До 100-річчя від дня народження Валентини Адольфівни Прокопенко

Дослідження лексики буковинських та північнобессарабських говірок стало для Валентини Адольфівни Прокопенко справою всього її життя. У цьому – її великий внесок у розвиток українського мовознавства й особливий дар любові до Буковинської землі, куди вона, слобожанка, у дівочтві Сергієва, випускниці Київського державного університету приїхала за міністерським направленням у 1948 р.

Біографія кожної людини, навіть видатної, може вкластися в доволі короткий ряд сухих анкетних даних: народилася 14 березня 1920 р. в селі Савинці Савинського району (нині – селище міського типу Балаклійського району) на Харківщині в родині службовця. Тут 1927 р. пішла в школу, та з 1931 р. у зв'язку з переїздом родини на станцію Яма (тоді – Сталінської, нині – Донецької обл.) навчалася в тамтешній школі, а 10-й клас закінчувала в Савинцях, де й одержала атестат про середню освіту. У 1937 р. Валентина Сергієва вступила на філологічний факультет Харківського університету. Під час війни разом з іншими студентами працювала на оборонних роботах, пів року була на посаді секретаря Савинської сільради. У червні 1942 р. разом із матір'ю й молодшою сестрою евакуювалася в Куйбишевську обл., працювала в колгоспі села Спаське Привольського району, один рік навіть учителювала, а з 1943 р. поновила навчання в університеті – студенткою 5-го курсу Українського об'єднаного університету в місті Кзил-Орда Казахської РСР. Після звільнення Києва повернулася в Україну й у травні 1944 р. закінчила Київський університет. За направленням приїхала до Чернівців, викладала в учительському інституті. З жовтня 1948 р., після реорганізації інституту, стала викладачем кафедри української мови Чернівецького державного університету. Тут 1961 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук і працювала на посаді доцента кафедри української мови аж до виходу на пенсію 1983 р.

Проживши 86 років, була свідком тих трагічних закутків української історії у ХХ ст., про які наша сучасна молодь довідується вже тільки з архівних документів і книжок.

У засвіті Валентина Адольфівна відійшла 22 червня 2006 р. Відтоді минуло вже майже 25 літ... І до 100-річчя від дня народження цієї світлої людини хочеться згадати про щось незмір-

**Валентина Адольфівна
Прокопенко**

но більше й важливіше, ніж перелік біографічних віх, хочеться поділитися й своїми думками про життя того покоління українських інтелігентів, до якого належала В. Прокопенко.

Атестат про середню освіту Валі Сергієвій вручили 20 червня 1937 р., із гербом УРСР, під титулом Народного комісаріату освіти. З 20 оцінок – 17 «відмінно» і тільки три – «добре» (з малювання, креслення, фізкультури). В атестаті записано, що «на підставі Постанови Ради народних комісарів СРСР і Центрального комітету ВКП(б) від 3.IX.1935 р. Сергієва Валентина Адольфівна має право

вступу до вищої школи без вступних іспитів». (На цьому документі у вигляді великого аркуша паперу, обрамленого золотистою смужечкою, залишилися сліди згинів, бо під час війни та евакуації Валентина Адольфівна ховала його, згинаючи вшестеро, і таки зберегла). Та за гербом на атестаті, за оцінками й правом пільгового вступу до вишу проступає зловісна тінь 1937-го року і трагічна печаль тисяч і тисяч смертей невинно засуджених і оголошених ворогами народу: українські академічні інституції, створювані в 1920-х рр., розгромлено; український правопис уніфіковано з правописом російської мови; сотні українських інтелігентів розстріляно «на відзнаку 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», а їхні книжки, наукові праці вилучено із загальних бібліотечних фондів або ж знищено.

У своїх спогадах про тих, хто викладав українську мову в Харківському інституті журналістики в 1937–1938 рр., видатний український філолог Юрій Шевельов (на той час – аспірант Л. Булаховського й викладач цього інституту) написав, що ніхто не погоджувався читати курс історії української мови: «Це було прокляте місце, з якого зникав кожний, хто ставав на катедру. Це виглядало на останню зупинку перед нічною подорожжю до сусіднього будинку НКВД і далі, на Сибір неісходимий».

Та життя виявлялося сильнішим. У 1937-му і в наступні репресивні роки народжувалися ті, що у свій час, тільки-но з'явиться бодай найменша спроба, повернуться до забороненої, занедбаній історії українського народу, його мови та культури.

Історія життя Валентини Адольфівни Прокопенко – одна з дуже багатьох таких історій, із яких ми побачимо справжню людину, якою вона

має бути. Зі своїми переконаннями і принципами, з активною позицією, із безстрашністю, коли треба стояти за правду, з гідністю, коли треба долати перешкоди, з відданістю, коли потрібно допомогти. А час, у який жила, не раз випробовував її на міцність.

Із розмов із Валентиною Адольфівною, вже в останні роки її життя, я знаю, що вона без вагань, категорично відмовилася перейти з університету на посаду секретаря з ідеології в Чернівецький обком компартії, бо не уявляла свого життя без науки, без аудиторії, без студентів-заочників, до занять із якими вона готувалася особливо ретельно, бо саме вони, що вже були вчителями-практиками, могли поставити викладачеві чимало складних запитань. Маючи партійний квиток, ніколи не хотіла належати до касти номенклатурних комуністів, байдуже їй було й до їхніх привілеїв. Для таких, як вона, бути членом партії означало тягти на собі цілий віз громадських доручень, відповідати за виховну роботу, за гуртожитки, за роботу студентів у колгоспі й багато-багато чого іншого, що забиало і вільний час, і енергію. Проте Валентина Адольфівна завжди безпомилково бачила межу, де закінчується людська порядність і починається кон'юнктура, кар'єризм, заробляння на ідеї.

Тепер якось усіляко оминають цю тему – про ідеалістів у тодішньому партійному середовищі. Оминають саме ті, хто й тоді користав з ідеї та не відмовився від самого принципу заробляння і в часи незалежної України, хіба що ідею поміняв на вигіднішу. А втім історія українських комуністів-ідеалістів має бути написана, починаючи від М. Хвильового та М. Скрипника – і до руху шістдесятників, серед котрих такі, як Михайлина Коцюбинська, В'ячеслав Чорновіл та багато інших, що були людьми з партійними квитками, проте своєю внутрішньою еволюцією дійшли до розриву з комуністичною партією, обрали шлях боротьби.

В. Прокопенко мала інший, теж правдивий, шлях – чесно працювати й передавати свої знання молоді. Вона не напамповувала нас пропагандистськими гаслами, не таврувала «буржуазних націоналістів» (принаймні я цього ніколи не чула). Тому до неї ми ставилися з довірою. У нас, студентів, які навчалися в 1970-х – 1980-х рр. у Чернівецькому університеті на відділенні української мови і літератури, був свій світ, і світ цей був – український (без патетики, гасел, без демонстрацій, але з глибоким внутрішнім відчуттям закоріненості в українство, навіть не завжди до кінця усвідомлюваним).

У цьому нашому світі Валентина Адольфівна мала своє місце, рівно як для кожного з нас було місце в її душі. Це я також зрозуміла тільки згодом, коли навчалася в аспірантурі й минуло кілька років, як не бачила Валентини Адольфівни. Раптом – телефонний дзвінок від неї і пропозиція пода-

рувати мені всі річні підшивки журналу «Мовознавство», що їй, як вона тоді сказала, уже навряд чи знадобляться, а мені стануть у пригоді, якщо й далі працюватиму в науці. Цей подарунок для мене став справжнім скарбом, бо ще й досі в тих старих журналах за неунікненим для того часу ідеологічним риштуванням я натрапляю на наукові знахідки, яких не помічала раніше.

За 35 років активного університетського життя В. Прокопенко навчила й виховала кілька студентських поколінь. Звичайно, що старшою й досвідченішою ставала наша викладачка, то збільшувалася вікова відстань між нею і студентами. Утім тепер, із роками, я бачу, що відстанню це можна було назвати лише умовно, сказати б, зовні – у нашому, юнацькому, сприйнятті. Насправді наша викладачка була до нас дуже близькою емоційно, бо до неї ніколи не приставало те, що можна назвати

У колі студентських подруг

втомою від життя чи від надміру спілкування. Постає, завжди витримана, без тіні дратівливості, терпляча, вона запам'яталася своїм дзвінким, енергійним голосом, якимсь внутрішнім піднесенням і навіть ентузіазмом. Особливо це виявлялося, коли проводила чи то лекційні, чи то практичні заняття, хоч би це й був орфографічний практикум на такі, здавалося б, нудні для студентів теми, як правопис складних слів разом чи через дефіс. Валентина Адольфівна вміла скрашувати заняття легенькими блискітками гумору. Пригадую, як жартома вона називала особливості наших почерків – хтось пише «горобчиками» (великими літерами), а хтось «сіє маком» (дуже дрібно). А ще вміла розповісти щось таке, що розглядаючої теми безпосередньо ніби й не стосувалося, але завжди працювало на нашу майбутню професію, поглиблювало загальну ерудицію. Це були розповіді про Слово. Вони спонукали нас думати. Якось Валентина Адольфівна запитала: як правильно наголошувати слово – *вишиваний* чи *вишиваний*? Багато хто з нас тоді подумав: які ж прості запитання нам ставить викладачка! Звичайно ж, *вишиваний*, бо всі знали

слова й мелодію Малишкової «Пісні про рушник». «А от і ні! – почули у відповідь. – Правильно нагошувати – *вишшуваний!* Це тільки в поезії або ж у пісні може трапитися так, що у слові наголос інакший, а згодом таке відхилення від норми ми починаємо сприймати за правильне. Добре це чи ні?» І ми замислилися. У школі нас здебільшого навчали тільки правил, а як буває в живому мовленні, які можуть бути особливості в авторському тексті, – над цим ми задумувалися мало. На тому занятті ми довідалися і про те, що Максим Рильський картав, правда, доброзичливо, Андрія Малишка за отой-таки наголос... І ось ця, здавалося б, незначна історія для нас, учорашніх школярів, – стала відкриттям: виявляється, і письменників можуть критикувати за мову. А в нашій уяві ж усі літератори тоді були – як монументи. Та завдяки таким викладачам, як В. Прокопенко, письменники з монументів поступово ставали живими людьми. Перед нами розкривався світ майбутньої професії.

Багато важило й те, що Валентина Адольфівна щедро ділилася з нами новими фактами, про які довідувалася чи то з «Літературної України», чи то з рубрик про культуру мови інших видань, радила, що читати, як працювати над собою. Цінність цих порад також уповні розумієш лише тоді, коли й сам набуваєш викладацького досвіду.

Валентина Адольфівна розповідала, що в роки її студентства в Харківському університеті діяв діалектологічний гурток. Керував ним талановитий учений, викладач діалектології Микола Федорович Наконечний, уродженець Полтавщини, один із небагатьох уцілілих зі свого покоління знавців української мови, лексикографів, нормотворців. У 1941 р. М. Наконечний підготував програму з української діалектології, а своїм студентам розкривав приваби й багатство живомовної стихії в бесідах на заняттях гуртка. Саме тоді у допитливої студентки зародився інтерес і виробилася увага до живого слова, особливо – діалектного. Після приїзду до Чернівців та спілкування з місцевими людьми зацікавлення діалектологією поновилося. У розмовах зі студентами помітила, що буковинські говірки мають багато таких цікавих рис, особливо лексичних, про які раніше не знала. Коли щороку керувала діалектологічною практикою студентів, просто-таки поринала в природне середовище говірки. В аспірантурі для дисертаційного дослідження без вагань обрала буковинські говірки.

За рік склала шість кандидатських іспитів. Кандидатську дисертацію «Лексика буковинських говорів (на матеріалі обстеження північно-східних районів Чернівецької області)» Валентина Прокопенко успішно захистила 1961 р. в Харківському університеті.

Від початку 1950-х зосередилася на науковій роботі: їздила в діалектологічні експедиції, брала

участь у всеукраїнських діалектологічних нарадах, публікувала свої перші наукові розвідки досліджуваної тематики: «Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках» (1958); «До питання про лексичні діалектизми в ранніх новелах О. Ю. Кобилянської» (1958); «Деякі особливості сільськогосподарської лексики буковинських говірок» (1958); «Давньоруський лексичний елемент у сучасних буковинських говірках» (1959); «Назви одягу, взуття та головних уборів» (1961); «Про дієслівну лексику буковинських говірок» (1961); «Молдавские лексические элементы в украинских говорах Буковины» (1961); «Архаїзми у складі лексики буковинських говірок» (1962); «Вплив буковинських говорів на мову творів О. Кобилянської» (1963).

Із цих та інших праць діалектологи-слависти дізнавалися про особливості лексики буковинських і північнобессарабських говірок, про відображення в ній східнороманських та тюркських мовних впливів як одного з наслідків тривалої історії міжмовних і міжкультурних контактів на землях Буковини та Бессарабії. Нині такі теми дуже популярні в дослідженнях діалектологів, етнографів, фольклористів, проте саме В. Прокопенко була фактично першою серед українських мовознавців, хто розкривав унікальність буковинського й північнобессарабського діалектного континууму в лінгвокультурологічному та історичному контексті й уводив у широкий мовознавчий обіг багатющий словниковий матеріал.

У своєму просто-таки неймовірному захопленні діалектологією Валентина Адольфівна була часом навіть кумедною. Саме від старшокурсників ми довідалися, що в неї є прізвище – Дзензелівська. Не знаю, який курс студентів міг би приписати собі авторство щодо цього прізвища, бо воно мало дуже прозору мотивацію: за найменшої нагоди Валентина Адольфівна розповідала про видатного українського діалектолога Йосипа Дзензелівського й популяризувала його праці. Саме він у 1958 – 1960 рр. видав «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» у двох частинах – фактично, першу працю в українському мовознавстві, в якій було картографовано діалектну лексику значного територіального масиву. Примірник цього атласу Й. Дзензелівський подарував молодій колезі з дарчим підписом «Вельмишановній В. О. Прокопенко – з повагою автор». Валентині Адольфівні тоді було лише 39 років, і вона ще не мала кандидатського ступеня, та в колі колег-діалектологів її вже сприймали як серйозного науковця. І серйозним науковцем вона таки стала.

Завдяки товариській співпраці з Й. Дзензелівським Валентина Адольфівна завжди була в курсі діалектологічних новинок, адже вчений упродовж багатьох років надсилав їй відбитки своїх наукових

розвідок, опублікованих у Будапешті, Братиславі, Варшаві, Пряшеві, Софії. Їх, як і багато інших праць ученого, що нині належать до діалектологічної класики, В. Прокопенко відразу ж вводила до навчального матеріалу й щедро ділилася своїми знаннями. Дуже цінним для буковинців було дослідження під назвою «Словник буковинських діалектизмів Юрія Федьковича (про одну досі не відому галузь діяльності буковинського Кобзаря)», що його Й. Дзендзелівський опублікував спільно зі С. Штефуровським у «Науковому збірнику Музею Української Культури у Свиднику» в 1980 р. (м. Пряшів). У самій статті автори вмістили список слів, зібраних і записаних рукою Ю. Федьковича в українських селах на Путильщині. Важливість цієї публікації, крім загальнокультурного її значення, Й. Дзендзелівський убачав у тому, що у словничку Ю. Федьковича виявилось чимало лексем, яких у «Матеріалах до словника буковинських говірок» (на той час вийшло чотири випуски) не було зафіксовано.

«Матеріали...» побачили світ завдяки організаторському хистові Валентини Адольфівни та її безмежній відданості цій справі (і як збирача матеріалів, і як редактора, і як коректора; рутинна праця за портативною друкарською машинкою забрала не одну відпустку). Вихід їх одразу вивів В. Прокопенко на рівень провідних діалектологів і славистів – у Радянському Союзі й за кордоном. Разом із К. Германом, доцентом кафедри української мови, вона працювала над «Загальнокарпатським діалектологічним атласом», брала участь у нарадах і конференціях в Інституті слов'янознавства та балканістики Академії наук СРСР.

Уже перші випуски «Матеріалів...» здобули схвальні відгуки наукової громадськості. Берлінське академічне видання «Zeitschrift für Slavistik» (Band XVIII-1973-Heft 2) відзначило, зокрема, важливу роль регіональних словників для дослідження українського і загальнослов'янського словникового запасу. З-поміж інших було названо «Словник бойківського діалекту» М. Онишкевича, «Словник українських говорів Закарпатської області» М. Грицака, а також «Матеріали до словника буковинських говірок». Завдяки високій оцінці видатного російського слависта Н. Толстого та його особистому сприянню цей останній було надіслано укладачам етимологічних словників Югославії, Польщі, Чехословаччини, Болгарії.

У рецензії проф. В. Вомперського, голови секції мовознавства науково-технічної ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, надрукованій 1976 р. у збірнику «Филологические науки», перші три випуски «Матеріалів...» названо серед трьох найпомітніших видань із діалектної лексики за поточних п'ять років (два інші – «Сло-

варь русских говоров Среднего Урала», «Материалы для словаря русских говоров Латвийской ССР»).

У 1971–1979 рр. вийшло шість випусків «Матеріалів до словника буковинських говірок» (літери А–О), що згодом послужили важливим джерелом для укладання академічного «Етимологічного словника української мови», над яким працювали фахівці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України.

На жаль, після того, як Валентина Адольфівна вийшла на пенсію, друк наступних випусків «Матеріалів...» припинився на довгі роки. Тільки в 2005 р. вдалося завершити цю справу виданням «Словника буковинських говірок» – за тією лексичною картотекою, що її формували ще під керівництвом В. Прокопенко. Словник вийшов за загальною редакцією проф. Ніни Василівни Гуйванюк, тодішньої завідувачки кафедри сучасної української мови. Валентина Адольфівна ще встигла побачити його, перечитати й підготувати для наступних, доповнених і вдосконалених, видань свої редакторські нотатки (їх зберігає в родинному архіві Тетяна Дмитрівна Зиміна, названа дочка В. Прокопенко).

Коли відходять учителі й наставники з таким природним покликанням материнства, як у Валентини Адольфівни, тільки з часом починаєш відчувати й розуміти, що найбільший дар, який залишили вони у спадок, – це віра. Віра в те, що життя таки має високі ідеали – і їх не можна скасувати жодними практичними резонами про «вміння жити» в сенсі «споживати життя». Бо серед нас були і є також і ті, хто мав чи має інше вміння – віддавати й творити, творити й віддавати...

У збирання, вивчення, а головне – у збереження лексичних скарбів буковинських та північнобессарабських говірок української мови в культурній пам'яті нашого народу Валентина Адольфівна Прокопенко вклала свою душу. А те, до чого торкається і чим живе сповнена добра і світла людська душа, – залишається у вічності.

Людмила ТКАЧ, доктор філологічних наук,
професор Чернівецького національного
університету ім. Юрія Федьковича

Словник буковинських говірок
/ заг. ред. Н. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 687 с.